

MÜCADELE YOLLARINDA KADINLAR: OSMANLI ÇALIŞMA HAYATINDA KADIN HAREKETİ

Öğr. Gör. Dr. Tuba ÇINAR*

ÖZ

Osmanlı'da kadınlar ekonomik faaliyetlerde ikinci planda kal(dırıl)mışlardı. Bu durum kadınların çalışmadığı anlamına gelmemelidir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren farklı mesleklere emek vermiş kadınlar bulunmaktadır. Kadınların çalışma hayatında daha fazla görünmeye başlamaları 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarına denk gelir. Batı teknoloji ve sermayesinin Osmanlı'ya girişiyle kadınlar kent merkezlerinde gelişmekte olan ekonomik hayat içinde yer aldılar. Sosyal, ekonomik, fikri dönüşüm, siyasi durum kadın çalışanları artırdı. Çekirdeği 17. yüzyılda kadınların toplumsal hayata katılma çabalarıyla atılan kadın hareketi 20. yüzyıla doğru kökleşti. Kadınlar çalışma hayatında daha aktif oldular. Ancak gerek toplum gerekse devlet çalışma hayatında kadınların haklarının korunmasına pek hazırlıklı değildi. Hâlbuki kadınların istihdam edildiği alanlar çeşitlenip, çalışanlar artarken koşulların da iyileştirilmesi beklenirdi. Bunun aksi, devletin kadınları desteklemediğini, emeğini değersizleştirdiğini düşündürebilir.

Bu çalışma devletin emekçi kadın hareketi karşısında nasıl bir tavır benimsediği sorusuna yanıtlar aramaktadır. Kadınların evlerinin dışında çalışmaları hakkında hararetli tartışmalar olup buna tepki gösterenler kadar, devletin içinde bulunduğu çöküşten kurtulması ve modern devletin kurulması için sunulan reçetelerden biri olması bakımından bunu destekleyenler de vardı. Modern hayat, güçlü devlet için kadınların çalışmasına ihtiyaç hissedilmişti. Bu doğrultuda 19. yüzyılda sağlık, sanayi, eğitim alanlarında kadınlara eğitim imkânı sunulmuştu. Kamusal alanda eğitim alan kadınlardan Cumhuriyet döneminde de istifade edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde kadınların çalışma koşulları karşısında adalet ve hak arayışları, grev ve makine kırıcılığı, yeni düzene karşı direnç gibi çeşitli eylemlerdeki yerlerini ele alan bu çalışmanın temel argümanı, Osmanlı kadınlarının kötü çalışma şartları karşısında verdikleri mücadelenin bugünkü kadınların kazanımlarının temelini nasıl oluşturduğunu ortaya koymaktır. Osmanlı kadınları da günümüz kadınları gibi hem insan hem de özellikle anne olmaları dolayısıyla çalışma hayatında birtakım iyileştirmelere ihtiyaç duymuşlardır. Devletin bu konuda attığı yahut atmayı tasarladığı adımlarda bu durumun bir göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Osmanlı, Çalışma, İşçi, Grev, Hukuk.

WOMEN ON THE PATHS OF STRUGGLE: WOMEN'S MOVEMENT IN WORK LIFE OF OTTOMANS

ABSTRACT

In the Ottoman, women were (left) in second place in economic activities. However, this shouldn't mean women weren't doing any work. Since the foundation of the Ottoman Empire, there have been women doing various jobs. It was in the late 19th and early 20th centuries that women began to appear more in working life. As the technology and funds of the west entered Ottoman borders, women took part in the developing economy at city centers. Social, economic, intellectual transformation and the political situation raised the number of workingwomen. The women's movement, whose core was laid in the 17th century by the efforts of women to participate in social life, rooted in the 20th century. Women became more active in work life.

* Çukurova Üniversitesi, Rektörlük, cinartuba@hotmail.com, Orcid ID: 0000-0003-2960-6850

However, neither the community nor the state was ready to preserve women's rights in working life. Whereas, the conditions were expected to be improved as the areas in which women were employed varied, and the number of employees increased. Otherwise, it would suggest that the state wasn't supporting women worker sandd evaluated their labor.

This study seek sans wers to what kind of an attitude the state has adopted to wards the worker women's movement. There were heated debates about women working outside their homes. As many as those who opposed it, there were as many who supported it as one of the prescriptions offered for the state's recovery from the collapse it was experiencing and for the establishment of the modern state. As of modern life, women were required to work for the sake of a strong state. Accordingly, educational opportunities were offered to women in fields of health, industry and education in the 19th century. Women who received education in the public do main were also utilized in the Turkish Republic.

This study addresses the women's place in various actions such as seeking just ice and rights against working conditions and resistance to new order through strikes, breaking machines etc. in the Ottoman Empire. The main thesis of this study is to reveal how the struggle of Ottoman women against poor working conditions laid the foundation of the achievements of women today. Ottoman women, like today's women, needed some improvements in their working life because they were both human and especially mothers. The steps taken or planned to be taken by the state in this regard are also an indicator of this issue.

Keywords: Women, Ottoman, Work, Worker, Strike, Law.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde kadınlar tarım, çamaşırcılık, bohçacılık, pamuk ekimi, kilim, halı, kumaş dokuma, altın-gümüş simle işleme, iplik bükme, eğirme gibi işlerde yer almışlardı. Kadınlar tarım işleri ve el sanatlarının yanında sanayi işçisi olarak da önemli işleve sahiptiler: Pamuk endüstrisi, ayakkabı imalatı, tütün sıkıştırma işleri gibi. Fabrikaların açılmasıyla özellikle tekstil ve tütün sektörlerinde yaşanan gelişmelere paralel kadın işçi sayısı artmıştı. Ancak kadınların çalışma şartları pek iç açıcı değildi: Çalışma ortamları sağlıksız, süreleri uzun, dinlenme zamanları kısıtlı, ücretleri ise düşük idi. Üstelik onlar gibi aynı işi yapan erkeklere daha çok ücret ödeniyordu. Ayrıca cinsel istismar ve ağır işlerde çalıştırılmaları gibi durumlar söz konusuydu. Memurluk gibi nitelikli mesleklerin kapısı ise uzun süre kendilerine kapalıydı.

Bu çalışmada kadınların olumsuz çalışma koşulları karşısında nasıl bir tepki verdikleri, devletin bu konudaki tutumu, kadınların özellikle anne adayları olmaları dolayısıyla onlar için korumacı, özel düzenlemeler yapıp yapılmadığı sorularına yanıt aranmaktadır.

Örgütlenmelerde Kadınlar ve Talepler

Sanayileşmenin çok olduğu yerlerde kadınlar, kapitalist iş gücü piyasasına emeği ucuz, kolay sömürülebilir iş kaynağı olarak katılmışlardı. Sömürü koşulları karşısında ise sendika ve işçi partileri tarafından ciddi korunmamışlardı. İşçi sendikaları kadınların çalışmalarına karşı çıkararak ev işleri ve çocuk yetiştirmenin kadınların sorumluluğunda kalabilmesi için "*aile geçim ücreti*" talep etmişlerdi. Bu bakış açısı dönemin sendika siyasetinin egemen siyaset tarzı olmuştu. Bu nedenle kadınlar hem erkek işçiler gibi sendikalar ve işçi partileri içerisinde haklarını arayamamış, hem de evin yönetimi ve çocukların bakımı işlerini üstlenip karşılığında yeterli sosyal güvence

elde edememişlerdi. Kadınlar bir yandan çok çeşitli sanayi ve hizmet sektöründe çalışmaya başlarken diğer taraftan kapalı cemaat-aile ilişkilerinin patriarkal denetim alanı dışında yeni deneyim kazanmışlardı. Ayrıca işgücü piyasasında “*kapitalist-ataerkil*” sömürüyle karşılaşarak erkek işçilerden farklı mücadele yöntemleri geliştirmek zorunda kalmışlardı (Sancar 2013: 29).

Ancak bütün bunlar bu konuda kadınlar lehine hiçbir adım atılmadığı anlamına gelmemeli. Osmanlı’da II. Meşrutiyet’in ilanı işçi hareketleri ve işçilerin örgütlenmesi açısından önemli bir tarihtir. 1870’den 1908 yılına kadarki süreçte 91 grev hareketi yapılmışken, 1908 yılı sonrasındaki 5 ayda 143 grev gerçekleşmiştir. İşçi örgütlenmesi de bilhassa bu grevlerde oluşan dayanışma sonrasında sosyal ve siyasal ortamın da uygun hale gelmesiyle önemli gelişme göstermiştir. İşçiler cemiyet, dernek, sendika gibi isimler altında çalışma şartlarını iyileştirmek ve haklarını korumak için örgütlenmişlerdi. Erkekler arasında daha çok görülse de içinde kadınların da bulunduğu örgütlenmeler olmuştu. Kavala’daki tütün işçileri sendikası örgütlenme açısından 1908 yılı sonrası erken dönemde de cinsiyet ayrımını önemli bir kıstas olarak değerlendirmiştir. Cemiyet kadınların üyeliklerine izin vermemişti (Yıldırım 2011: 172-183). 1913 yılında ise kadınlar grevlere aktif katılmış, grev komitelerinde yer almışlardı. 1913’te Selanik kadın tütün işçileri yine greve gitmişlerdi. O zamana kadar işçi komitelerinin aldığı kararlarda söz hakkı olmayan kadınlar artık karar alma sürecine katılmayı talep etmişlerdi. 1913 yılındaki grev görüntüde tütün işçileri sendikası içerisindeki toplumsal cinsiyet ilişkileri konusunu anlaşılmaya bağlamıştı. 20 Şubat 1914 tarihinde 500 kadın sendikalar içerisinde kadın işçilerin yeri meselesini ele alan “*Kadın Tütün İşçileri Konvansiyonu*”na katılmıştı. Kadınların çeşitli gösteri ve mücadeleye katılmaları, karar alma sürecine dâhil olma talepleri, onların bu konuda savaşmak için gereken güç ve disipline sahip olduklarını ispatlamıştır (Hadar 2009: 147).

Kadınların da içinde bulunduğu bir diğer örgüt “*Cibali Tütün İşçileri Örgütü*” idi. Bu durum o dönemde taşra dâhil işçi örgütlenmelerine üye olma bakımından kadın işçilere has bir ayrımcılık yapılmadığı şeklinde yorumlanabilir. Osmanlı’da sosyalist hareket ve işçi örgütlenmeleri de olmuştu. Sosyalist Ermeni cemiyetlerinden Taşnak Cemiyeti, cemiyet programının çalışma hayatıyla ilgili kısmına kadın ve kız çocuklara yönelik kadınların hamilelik dönemlerinde 6 hafta izinli sayılmaları, 15 yaşından küçük çocukların çalışmasının yasaklanması, 15-18 yaş arası çocukların çalışma sürelerinin günlük 6 saatle sınırlandırılması gibi maddelere yer vermişti. (Yıldırım 2011: 202-225-226-228). Bir diğer Ermeni örgütü “*Hınçak Cemiyeti*” de cemiyet nizamnamesinde kadınların çalışma hayatıyla ilgili önemli konulara temas etmişti: 14 yaş altı çocukların çalıştırılmaları engellenmeliydi. 14 yaştan 17 yaşa kadar olan kız-erkek işçiler günde 6 saat çalıştırılmalıydı. Kadınlar fiziksel güçlerini aşan, bedenlerine zarar verecek işlerde istihdam edilmemeliydi. Hamilelik durumunda doğumdan evvel 4 hafta, doğumdan sonra 6 hafta izinli sayılmalıydı. Bu süreçte ücretleri ödenmeliydi. Bu, kadınlar için ücretli doğum izin hakkı anlamına geliyordu. Kadın istihdam edilen fabrika veya diğer müesseselerde anne sütüyle beslenen ve küçük olan çocuklar için “*Darü'l-Etfâller*” (kreşler) yapılmalıydı. Çocuğu anne sütü alan kadınlar her üç saatte bir, yarım saat izinli olmalıydı. Kadın çalıştırılan iş yerlerine kadın iş(çi) başları tayin edilmeliydi. Cemiyetin kadınların çalışma hayatıyla ilgili aldığı bu kararlar önemlidir. (BOA, DH. SYS: 53/3; Yıldırım 2011: 226-229). Yine de içinde buldukları dönem açısından

programlarında kadınlara yönelik böyle maddelere yer vermeleri önemlidir.

Kadınlar Eylemde

II. Meşrutiyet Öncesinde Teknolojiye Direnç, Makine Kırıcılığı ve Grev

Çalışma hayatında kadınların aleyhine ve kadınlara yönelik olan olumsuz tutum ve düşünceler “*kadın hareketini*” çalışma alanındaki hak arayışında da göstermiştir. Osmanlı kadınları çeşitli çalışma alanlarında olduğu gibi hakları için mücadele alanlarında da yer almışlardır. Kadınların çalışma sürelerinin fazla, ücretlerinin düşük olması, üstelik onlarla aynı işi gören erkeklere yüksek ücret ödenmesi, çalışma ortamlarının sağlıksızlığı ve güvenliksizliği gibi koşullar karşısında Osmanlı kadınları (Çakır 2011: 862-871) hak ettiklerini vermeyen fabrikalara, patronlara karşı isyan etmiş, çeşitli gösteri ve greve gitmiş, fabrika tahribatı ve makine kırma eylemlerinde bulunmuşlardır (Yılmaz 2019: 48).

Modernizmin ekonomi alanında kendini göstermesiyle çalışanlar işlerini ve kazançlarını kaybedecekleri korkusuyla fabrikaların makineleşmesine tepki vermişlerdir. İnsan emeğinden tasarruf sağlayan modern teknolojilerin kullanılması sadece yeni sanayi kollarıyla sınırlı olmamıştır. Dikiş makineleri de kadın işlerinde makineleşmenin bir örneğidir. Makineleşme pek işçilerin yararına olmamış, iş hızlanmasına rağmen iş günü kısalmamıştır. Kadınlar düşük ücretlerinin bir bölümünü de makineler için ödünç olarak para aldıkları tüccarlara vermek durumunda kalmış. Bu borçlar yoksul kesim kadınlarının meslek değiştirmelerine veya işi tamamen bırakmalarına ve özgürlüklerinin ellerinden alınmasına neden olmuştur (Vatter 2011: 86).

Özellikle dokuma alanında makineleşme kadınlarda işlerini kaybedecekleri endişesi oluşturmuştur. 1851 yılında Bulgaristan sınırlarındaki Samakov’da mekanik tarağa karşı yapılan eylemde kadın işçiler balta, sopa, küreklerle dokuma tezgâhlarına yürüyüp, makineleri kırmışlardır (Çakır 2011: 345; Güzel 1985: 868; Özbek 2018:220; Oktar 1998: 99). “*Makine kırıcılığı*” olarak nitelendirilen bu eylemler işçilerin makinelerin kendilerini sadece işsiz bırakacağı korkusu ve kızgınlık ile gerçekleştirdikleri hareket olarak değerlendirilmemelidir. Eylem esnasında binaların, işçi elbiselerinin, işyeri çevresindeki ağaçların, işyerine ve işverene ait tüm alet ve edevatın bulunması çalışılan döneme ve şartlara da tepki verildiğini göstermektedir. 1906 yılında Cibali Reji Fabrikası’nda Musevi ve Rum işçilerce yapılan grevle ilgili araştırmada iş bırakma eyleminin gerekçelerinden birinin de fabrika yöneticilerinin yeni makineler getireceği sebebiyle işçilerin işsiz kalmak endişesi yaşamaları olduğu anlaşılmıştı. Aynı korkuyla Uşak’ta 1908 yılında içerisinde kadınların da olduğu birkaç bin kişi üç iplik fabrikasına yaptıkları saldırıda fabrikaları içlerindeki makinelerle beraber yağmalamışlardır (Yıldırım 2011:268-270). Başını kadınların çektiği bu grevde, Ermeni ve Rum kadınların Müslüman kadınların yerine istihdamı sonucu işsiz kalan yaklaşık 15 bin Müslüman kadın sokak hareketlerine katılmıştır(Yılmaz 2019: 49).

Çoğunluğunu kadın ve çocukların oluşturduğu isyancılar yerel yetkililere taleplerini iletip dağılmış fakat sonraki tarihlerde de benzer isyanlar devam etmiştir. Kadın, erkek, çocuk neredeyse halkın tamamının katıldığı olaylar yine fabrikaların halı üretiminde kullandıkları yöntemlere tepki nedeniyle olmuştur. Fabrikalarda üretilen halılarda iplik ve diğer malzemelerin daha ucuz ve bayağı malzemedan kullanılması

evlerinde el işi halı dokuyan halkın halılarının pahalı ve tercih edilmez hale gelmesine ve Avrupa'da şöhret sahibi Uşak halılarının değer kaybetmesine neden olmuştur. Fabrikalar nedeniyle "600 yıllık el işi Uşak halısı"nın piyasadan silindiğini belirten halk, yeni üretim tarzına ciddi tepki vermiştir (Yıldırım 2011: 268-270).

Kadınların grevdeki rolleri bizzat kendilerinin işçi olarak grev yapmaları ve işçi kocalarına destek olmaları biçiminde iki şekilde olmuştur (Güzel 1985: 871). Kadınların yaptıkları grevlerin bir diğer nedeni ise ücretlerinin zamanında ödenmemesidir. İstanbul'da yayınlanan "The Levant Herald" isimli gazete 4 Ocak 1867 tarihindeki baskısında hazineden 20-30 para alacaklı olan kadınların ücretlerinin ödenmesi için protesto yaptıklarını fakat çıkan kargaşada itilip kakıldıklarını duyurmuştur. (Çakır 2011: 345; Güzel 1985: 868; Özbek 2018: 220):

"...Maliyeden 20-30 parayı geçmeyen alacaklı olan bir küme kadın, tekrar ücretlerinin ödenmesi isteğinde bulundular. Cevap olarak alışılmış 'para yok' sözünü işiten kadınlar gittikçe daha fazla şamata yapmaya başladılar ve dışarıdan müdahaleyle sustular. Çıkan kargaşalıkta, kadınlardan birçoğunun itilip kakıldığı söylenmektedir".

Bu protesto kadınların ilk kitlesel eylemi olarak kabul edilebilir. 1876 yılındaki Feshane grevini de örgütleyen ve yürüten yaklaşık 50 kadındı (Çakır 2011: 345; Güzel 1985: 868; Özbek 2018: 220; Oktar 1998: 99). Rum ve Ermeni kadını Babıali'ye yürüyüp dilekçe vererek uzun süredir ödenmeyen ücretleri için gereğinin yapılmasını talep etmişlerdi (Dulum 2006: 100; Güzel 1985: 869). Yunan Konsolosluk raporlarına göre 1879'da Kavala'da tütün işçileri grev yapmışlardı. Raporda grevin 15 gündür devam ettiği ve ücret artışı talebinde bulunan kadın-erkek 3.000 tütün işçisinin iş bırakması nedeniyle huzur kalmadığı belirtiliyordu (Yıldırım 2011: 299). Kayıtlara geçmemiş yahut ulaşılamayan başka bir grev yoksa eğer Kavala'daki grevden 27 yıl sonra Cibali Reji Fabrikası işçileri 1906 yılında grev yapmışlardı. Başlangıçta 2.000 işçinin greve katıldığı belirtilmişse de bu konuda yapılan araştırmada erkek ve kadın işçilerden oluşan grevci sayısının 250 olduğu anlaşılmıştı. Reji idaresinin 1906'da Paskalya tatili için işçilere ücret ödemeyeceğini bildirmesi, işçilerin grevine neden olmuştu. Greve, fabrikanın tütün imal edilen kısmındaki Müslüman işçiler katılmayıp çalışmaya devam etmişlerdi (Yıldırım 2011: 313).

Kadınların kitlesel olarak nitelendirilebilecek eylemlerinden biri de Sivas'ta ortaya çıkmıştı (Bulut 1999: 36). 1907-1908 yıllarında günlük 16 saat çalışarak 40 para veya 2 kuruş kazanan Sivaslı bir kadın işçi, günlük kazancıyla 5 kuruşluk bir ekmeği bile alamamıştır (Çakır 2011: 345; Gürol 1997:595; Güzel 1985: 864). Buna o zamanlarda yaşanan kuraklığı takiben kıtlık, açlık da eklenince 1908 yılı Haziran'ında 50 Müslüman Türk kadını harekete geçerek "pahalı ve kötü kalite ekmeğe karşı" Sivas vilayet konağını taşıyıp buğday depolarını yağmalamıştı (Çakır 2011: 345; Güzel 1985: 868; Özbek 2018: 220). 1872-1907 yılları arasındaki 50 grevden 9'u kadınların istihdam edildiği dokuma, gemi yapımı, deri işkolunda gerçekleşmiştir. Ş. Güzel'e göre kadın ve çocuk işçilerin de yoğun çalıştırıldığı iş kollarında işçi eylemlerinin çok olması doğaldır (Güzel 1985: 868). Bu durum kadınların bilincini, erkeklerden geri olmadıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Çalışan kadınların ekonomik ve toplumsal yönden bilinçli olduklarını sergiler (Dulum 2006: 869).

19. yüzyıldaki grevler karşısında devletin yaptığı ilk düzenleme Hereke fabrikasında istihdam edilmek üzere dışarıdan gelen kadın işçilere geçici konaklama binaları ve yatakhaneler inşa etmek olmuştu (Gürol 1997:596; Çakır 2011: 345). Buralarda Türk ve Rum kızları milliyetlerine göre barındırılmışlardı. Ayrıca çalışma süresi 11 saatle sınırlandırılmıştı. Her işçi için yıllık 1 ay ücretli izin verilmesi kararı alınmıştı (Çakır 2011: 345-346).¹

II. Meşrutiyet Dönemi Grevleri

Osmanlı'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetimi eline almasına kadar sendika ve grev yasaktı. II. Meşrutiyet'in ilanının akabinde Selanik'te grevler başlamıştı. İlk grev "*Tütün İşçileri Sendikası*" tarafından örgütlenmişti. Kadın işçiler de tütün işçileri örgütüne katılarak greve destek vermişlerdi. Ancak yönetimde ve işverenle görüşmelerde yer almamışlardı (Hadar 2009: 139-140). Grevde çalışma ücretlerinin %50 artırılması ve günlük çalışma sürelerinin 10 saate indirilmesi talep edilmişti. Grev 500'ü kadın, 100'ü erkek toplam 600 Reji işçisi katılmıştı. 1908 yılı sonrasında çalışanları tarafından grev yapılan kurumlar arasında toptancı ve perakendeciler de vardı. 10 Eylül'de Selanik'te Arrera Ticarethanesi işçileri mağaza kapılarını kapatmak suretiyle grev başlatmışlardı. Müşterilerle, çalışmak isteyen işçiler de dâhil kimseyi içeri almamışlardı. Polislerin müdahale etmeleriyle işçilerin hareketi engellenmişse de grev sona ermemişti. Aynı ticarethanede 15 Eylül'de yine bir grev başlamıştı. Bu seferki eylemde grevciler sadece kadın işçilerdi. Bu durum işçi-işveren arasında anlaşmanın sağlanamadığına işaret etmektedir (Yıldırım 2011: 344-345 ve 390). 1908'de Samsun Reji Fabrikası'nda greve giden kadın ve erkek işçiler Amerikalı tütün şirketi personeline de saldırdıkları için hükümet askeri tedbir almış, şirketlerin zarar görmesini istememişti (Yılmaz 2019: 49). 1908 yılında Şark Halı İmalatçıları Şirketi'nin çalışanları Osmanlı'yı sarsan büyük grev dalgasına katılmışlardı. İzmir'de şirketin halı dokuma ve boyama atölyelerinde çalışan 50 erkek ve 250 kadın işçi ücretlerin yükseltilmesi isteğiyle bir hafta grev yapmışlardı. Mücadele sırasında bir kadın grevci ve bir asker hayatını kaybetmişti (Quataert 2011: 282). 1909 yılı Temmuz ayının son haftasında, Bilecik'teki 12 ipek fabrikasındaki 1.000'den fazla kadın işçi 1 hafta boyunca greve gitmişti. İstekleri günlük 5 kuruş tutarındaki ücretlerinin %20 artışla 6 kuruşa çıkarılmasıydı (Tanin 19 Temmuz 1326: 3). Ayrıca 14-15 saatlik uzun çalışma sürelerinin azaltılmasıydı (Yılmaz 2019: 49). Fakat fabrika sahipleri ücret artırmaya yanaşmamışlardı (Tanin 19 Temmuz 1326: 3). 1909 yılında Selanik'teki fabrika sahipleri üretimi artırmak ve Yahudi sendikacılığını kırmak amacıyla 7 günlük iş haftası başlatmışlardı. Sahipleri Yahudi, 350 Yahudi işçi ile 30 Türk, Bulgar ve Yunanlı işçiyi çalıştıran Herzog fabrikası "*sebt*" gününde üretimi sürdürme kararı almıştı. Bu durumun duyulmasıyla Yahudi kadın işçiler tepki olarak sebt gününün kutsallığına saygı duymayan fabrikada çalışamayacaklarını beyan ederek grev yapmışlardı (Hadar 2009: 143).

1908-1915 yılları arasındaki grevlerin iş kollarına bakıldığında yoğun olarak kadınların istihdam edildiği gıda ve dokuma sektörü başta gelmekteydi (Güzel 1985: 816-819). 1908 yılındaki grevcilerin isteklerini ücretlerin ödenmesi, günlük çalışma

¹ M. Ali Gürol günlük çalışma süresinin 15 saati aşmasının yasak olduğunu söylemiştir. (Gürol 1997: 596).

sürelerinin azaltılması, hafta dinlencesi hakkı tanınması, gece çalışmaları için iki kat oranında ücret ödenmesi, istirahat zamanlarının artırılması, fazla çalışmalar için ücret verilmesi, yıllık 4 hafta ücretli izin olması, yardım sandıkları için kesilen para cezalarının kaldırılması, avans verilmesi, iş yerlerinde sağlık koşullarına uygun birtakım önlemler alınması, yılda 1 aylık ücretin ikramiye olarak verilmesi oluşturmuştur (Gülmez 1985: 797).

İşçi hareketleri açısından 1911 yılı tütün işçileri yılı olmuştur denebilir. İlk grev Mart ayında başlamış ve 1911 yılı Mayıs'ına kadar 400'ü kadın ve 90'ı erkek işçi olmak üzere 490 kişi Reji'nin tütün fabrikasında greve gitmişti. Hasan Âkif, Keyazis Emin ve Herzog gibi tütün fabrikalarındaki erkek ve kadın işçiler de bu gruba katılmıştı. İşçiler geçinme endeksine göre ücret artırılması, sendikali işçilerin istihdamı, üretim kotalarına değil çalışma saatine göre ücret ödenmesi ve iş gününün kışın 7-8 saate, yazın ise 10-11 saate indirilmesini istemişlerdi. Şirkete verilen talep listesinde erkeklere özgü olduğu düşünülen işlere kadınların istihdam edilmemesi de bulunuyordu. Böylece her iki cins için iş garantisi olacaktı. Çünkü işverenler erkek işçiler yerine daha uysal, itaatkâr olan ve daha düşük ücrete çalışan kadın işçileri tercih ediyorlardı. Bu grev işçi temsilcileri ile işverenler arasında yapılan uzun görüşmeyle sona ermişti. Ancak alınan kararlar kadın işçiler bakımından ilginç ve olumsuz olmuştu: Anlaşma sonucu kadın işçilerin ücretleri kesilip, erkeklerin ücreti korunmuştu. 400 kadın işçi maaş miktarlarının düşürüldüğünü fark edince görüşmeleri yalnız başına sürdürmek istemişti. İşverenler kendileriyle konuşmayı reddedince de bu defa genç kızlar greve başvurmuşlardı. İşe gelen erkek işçiler ise fabrika kapılarını kilitli bulmuşlardı: "*Kızlar grevde, erkekler lokavtta*". İşçiler arasındaki dayanışmanın işverenler arasında da olması neticesinde Hasan Âkif, Herzog ve Keyazis Emin de Reji'nin fabrikasını desteklemek amacıyla fabrikalarını kapatmışlardı (Hadar 2009: 144-145).

1911 yılında Selanik'teki grevlerin özelliği, bir fabrika veya sektördeki grevin hızla diğer fabrikalara ve sektörlerle yayılmasıyla greve katılan işçi sayılarının artmasıydı. Selanik reji işçileri grevi başlayınca Kavala'da Herzog Amerikan ticarethanesinde çalışan işçiler de greve gitmişti. Sebep tütünleri ayırma işleminin yalnızca erkeklere yaptırılması talebidir. Yani Selanik'te işçilerle benzer rahatsızlık Kavala'da da yaşanmıştı. İşverenlerin kadın-erkek işgücü ikamesi yönündeki uygulamaları greve evirilecek şekilde işçilerin tepkisine sebep olmuştu. Ticarethanenin bu teklifi kabul etmemesi üzerine grev yapmışlardı. Tütün işçileri tarafından Kavala'da ki bu grev, işçi taleplerinin nispeten kabulüyle, tarafların uzlaşmasıyla sonuçlanmıştır (Yıldırım 2011: 414). Yine 1911 yılı Temmuz ayında yapılan bir diğer grev Sivas'ta ortaya çıkmıştı. Şark Halı Şirketi'nin fabrikalarında çalışan işçiler ücretlerinin artırılması için 10 gün kadar işi bırakmışlardı. 800 işçi tarafından yapılan grevi kadın ve erkek işçiler birlikte yürütmüşlerdi (Tanin 19 Temmuz 1326: 4). Selanik'te 1913 yılı Nisan'ında kadın tütün işçileri yine grev yapmışlar buna daha sonra erkek işçiler de katılmışlardı. O zamana kadar işçi komitelerinin aldığı kararlarda söz hakkına sahip olmayan kadınlar karar alma süreçlerine dâhil edilmeyi istiyorlardı. Selanik'in 10 Ağustos 1913 tarihinde resmen Yunanlılara bırakılması bu grevin Osmanlı dönemindeki son grev olduğunu göstermektedir. Ancak Yunan hâkimiyeti altında da Selanik'te kadınlar grevlerini sürdürmüşlerdir. 20 Şubat 1914 tarihinde Selanik'te en büyük grevlerden bir tanesinin arifesinde 500 kadın "*sendikalar içerisinde kadın işçilerin yeri*" konusunu ele

alan “*Kadın Tütün İşçileri Konvansiyonu*”na katılmıştı. 1913 yılı grevi görünürde tütün işçileri sendikasının içerisindeki toplumsal cinsiyet ilişkileri konusunu anlamaya başlamıştı. Kadınların çeşitli mücadelelere ve gösterilere katılmaları, karar alma sürecine dâhil edilmeleri talebi kadınlarda savaşmak için gereken enerji ve disiplinin bulunduğunu ortaya koyuyordu (Hadar 2009: 147).

Anlaşılabileceği üzere 1910 yılında tütün ve tekstil işçisi kadınlar grevlerde aktif hale gelmişlerdi. Bursa ve Bilecik grevlerinde değinilen bu durum kadın işçilerin ücretlerinin artırılması, çalışma sürelerinin kısaltılması ve öğlen tatillerinin uzatılması istekleriyle işi bırakmalarında kendini göstermişti. 1913 yılında Selanik’te kadın işçiler işçi hareketlerini aşır örgütlenmede de rol almaya başlamış ve grev komitelerine katılmışlardı. Osmanlı’da hizmet sektöründe de grevler olmuştu. Bu grevlerden biri 1919’da İstanbul’daki bankaların genelinde çalışan memurlarca yapılmıştı. Grev, ücret iyileştirmesi, çalışma saatlerinin düzenlenmesi, emeklilik prosedürlerinin yeniden gözden geçirilmesi talepleriyle başlatılmıştı. Grevi her gün takip eden İdrak Gazetesi, erkek memurların yanında Müslüman kadın banka memurelerinin de greve katılmalarının Osmanlı tarihinde bir ilk olduğunu haber veriyordu. Bu duyuru 1919 yılında Müslüman kadın banka çalışanlarıyla, kadınların grev gibi işçi eylemlerine katıldığını da göstermesi bakımından önemlidir (Yıldırım 2011: 426-427 ve 142).

Osmanlı kadın yazarlarından Ulviye Mevlan, postanede düşük maaş karşılığında istihdam edilen kadınların haklarını korumak için dergi üzerinden zam istemiştir. Bu durum erkeklerin tepkisine sebep olsa da talebinden vazgeçmemiştir. Postane memurelerinin düzgün bir maaşı hak ettiklerini bundan dolayı bu istek yerine getirilinceye kadar davalarından vazgeçmeyip hak arayışlarını devam ettirmelerini savunmuştur. (Güçlü, Yüce 2021: 150).

Arzuhallerle Hak Arayışı

Osmanlı’da çalışma koşullarından rahatsızlık duyan kadınlar şikâyet ve isteklerine dair devlete arzuhal sunmuşlardır. 1909 yılında Bursa’da “*bin iki yüz umum kızlar*” adıyla verilen arzuhalde kadınlar mecburiyetten ipek fabrikalarında çalıştıklarını, fabrika yöneticilerinin bu durumdan istifade ettiklerini söylemişlerdi. 60’ı aşkın sayıda ipek fabrikası bulunan Bursa’da yaz kış fabrika işlemekteydi. İşçiler yardıma muhtaç Müslüman ve Gayrimüslim kızlarından seçilmekteydi. İşletmeciler sefaletе düşmüş bu insanları istihdam edip önce 1 lira veya daha fazla ödemeyle esaret zincirlerini vurduktan sonra günlük 3 kuruş karşılığında kışın saat 10’da, yazın saat 8’de işbaşı yaptırıp 16 saat çalıştırmakta ve yine karanlıkta evlerine göndermekteydiler. Hâlbuki en büyüğü 25 yaşında olan kadınlar genellikle evlerinin çok uzağında bulunan fabrikalara sabahın karanlığında giderken ve akşamın karanlığında dönerken kötü, şerli, sarhoş insanların tecavüzlerine, kötü hallerine maruz kalıyorlardı.² Ayrıca kış günlerinde kar içinde ve uyuşturucu soğukta cüz’i bir miktar karşılığında çalıştırılmaktaydılar. İnsanlığa ve insafa aykırı, tahammül edilemez işkencelere son verilmesi için birçok konferans, nutuk verildiği, makaleler yazıldığı halde sadece kendi menfaatlerini düşünen yöneticiler böylesi yanlış hareketlerini düzeltmemişlerdi. Bu nedenle işçi kadınlar

²1897 tarihli bir belgede de Hereke fabrikası civarındaki taş ocakları işletmesinde çalışan amelenin kadın işçilere sarkıntılık ettiklerinden bunun engellenmesi isteniyordu. (BOA, BEO: 953/71402)

padişah'tan özellikle kadınların durumlarının dikkate alınarak hem hizmete göre ücret ödenmesini hem de gün ağardıktan sonra işe başlayacakları, hava kararmadan da evlerine dönecekleri şekilde mesai saatlerinin düzenlenerek fabrikatörlerin uyacağı irade çıkarılmasını istemişlerdi. Bu arzuhaldeki “*şimdi hamd olsun Meşrutiyet idareye meşrutiyet-perver, milleti düşünür bir padişah-ı zîşana mâlik olduğumuzdan arz u şikâyâta cür'etyâb oluyoruz*” (BOA, BEO, 3630/272209; Yıldırım 2011: 144) sözleri kadınların da Meşrutiyet'ten beklentileri, hak talepleri olduğunu, önceki dönemlere göre seslerini biraz daha çıkarabildiklerini, bir kadın hareketinin geliştiğini göstermesi bakımından da önemlidir.

Yukarıdaki arzuhal üzerine 3 Eylül 1909 tarihinde Nafia Nezareti'ne gönderilen telgrafta, Bursa'da ipek fabrikasında çalışan 1.200 kadın işçinin, 3'er kuruş ücretle günde 14 saatin üzerinde çalışmaya zorlanmalarından ve bu durumun canlarını tehdit etmesinden şikâyet edilmiştir. Ayrıca ücretin azlığından ziyade mesai saatinin fazlalığına dikkat çekilerek, iki sene önce Kavala ve Drama'da tütün fabrikalarında çalışmakta olan kadın ve erkek işçiler tarafından yapılan benzer başvuru üzerine gerek ücretin, gerekse mesai saatinin yeniden düzenlenmesi nedeniyle nezaretten bir memurun Bursa ipek fabrikalarına gönderilerek işçilerin şikâyetleri, yaş ve bedenleri hakkında incelemelerde bulunulması, neticeye göre mesai saatlerinin değiştirilmesi tavsiye edilmiştir (BOA, BEO: 3630/272209). Konuyla ilgili 20 Şubat 1911 tarihinde Hüdavendigâr vilayetinden gönderilen bir telgrafta Bursa'nın ipek fabrikalarında çalışan kadın işçilerin grevlerinin hala devam ettiği bildirilmiştir. Çalışma saatlerinin fazlalığı ve ücretlerinin düşük olması sebebiyle hem maddi bakımdan zorluk çekilmesi hem de çalışanların kadın, genç kız ve çocuklardan oluşması dikkate alınırsa bu durumun toplumsal hale, memleketin sıhhatine ne dereceye kadar kötü etkide bulunacağı gayet açıktı. Özellikle kış mevsiminde kadın işçilerin geceleyin dağ mahallelerinde ve yine karanlıkta fabrikaya koşmalarında pek çok mahzur bulunmaktaydı. Bu nedenle greve giden kadın işçiler gerekli düzenlemeler yapılana kadar grevi sonlandırmama kararı almışlardı (BOA, DH. İD: 107/17; Arşiv Belgelerine Göre Kadın 2015: 143).

Aslında işçilerin mesai saatlerinin düzenlenmesi ve ücretlerinin artırılması için 1 yıl önce uygun bir talimat yapılarak Ticaret ve Nafia Bakanlığı'na oradan da Şura-yı Devlet'e sunulmuştu. Fakat talimatın “*serbesti-i amel*” kuralına aykırı olduğu gerekçesiyle red cevabı alınmıştı. Çözüm ise ancak nizamname layihasının uygulanması ile olacaktı. Bundan dolayı telgrafta fabrikalar tarafından kabul edilebilecek hükümler ilave edilerek bir an önce Hüdavendigâr vilayetince fabrikatörlerle işçiler için arabuluculuk yapılması, iki tarafın da menfaatlerinin korunması ifade ediliyordu (BOA, DH. İD:107/17; Arşiv Belgelerine Göre Kadın 2015: 143; Yıldırım 2011: 410). 1910 yılında Bursa ipek fabrikalarında çalışan kadın işçiler tarafından yine bir grev başlatılmıştı. Bu haber “*Selamet-i Umumiye*” gazetesinde “*Bursa'da Grev*” başlığıyla Ali Rıza isimli kişi tarafından duyurulmuştu. O, bilimsel olarak kadınların bünyeleri erkeklerinki kadar güçlü olmadığı için günlük 10 saat ve üzeri çalışmaya dayanamadıklarını, 8-10 saatlik çalışmanın kadınları maddi ve manevi yönden etkileyip, tahrip ettiğini yazmıştı. Kadınlar fabrikatörlerin esiri olup bu konuda Meşrutiyet'ten beri gerek merkez vilayet gerekse Dersaadet gazetelerine ve Meclis-i Mebusana müracaatta buldukları halde hukuklarını muhafaza ve müdafaa eden hiç kimse bulunmamıştı. Kadınlar savunmasız kalırlarsa nasıl aile kuracaklar ve bunlardan

türeyecek nesilden ne gibi fayda beklenecekti. Bu kadınların yetiştirecekleri çocuklar da kendilerinin çektikleri meşakkat ve sefaletin birer örneği olduğundan ne vatana hizmette bulunacak ne de ailelerinin geçimlerine faydalı olacaklardı.³ Bütün bunların hesabını yapan yedi sekiz yüz kadar işçi kadın çok az paraya çok fazla süreyle çalıştırıldıklarını söyleyerek üç noktadan hukuklarının korunmasını hükümetten rica etmişlerdi: 1) Aldıkları ücretle idare edemedikleri için geçimlerine yetecek şekilde günlük ücretlerine zam yapılması. 2) 14-16 saat aralığındaki değişken çalışma saatlerinin kadın olmaları dolayısıyla bünyelerine zarar verdiği için, günlük çalışma sürelerinin 10 saate indirilmesi. 3) Günlük 30 dakika olan molalarının 1 saate çıkarılması. Grevci kadınlar bu sorunlara bir çözüm bulunmazsa kesinlikle çalışmayacaklarını ilan etmişlerdir (Ali Rıza 1326: 2-3.; Yıldırım 2011: 410-411). Belgenin devamı olmadığı için hükümetin ne gibi harekette bulunduğunu öğrenemiyoruz. Bir belgede de 4 tane kadın işçinin arzuhal verdiği bilgisi bulunmaktadır. Fakat ne gibi istek ve şikâyetleri olduğu yazılmamıştır (BOA, HR. MKT: 36/49).

Osmanlı'da kadınların işçiliği ile ilgili kayda değer bilgilerden biri de İştib, Osmaniye, Köprülü, Radovişte, Kumanova, Kratova, Koçana, Palanka kazalarındaki yol çalışmalarına dair. Bu çalışmalarda istihdam edilenler içerisinde hasta ve yaşlı kişilerin yanı sıra kadın ve çocuklar da bulunuyormuş. Bunun haber alınması üzerine, durumun hükümeti tenkit fırsatı doğuracağından kadın ve çocukların çalışmalarına izin verilmemesi istenmiştir (BOA, TFR.I..KV: 18/ 1736). 6 Haziran 1903 tarihli belgede de Kratova Kaymakam vekili tarafından yollarda çalışan ihtiyar, kadın ve çocuk bulunup bulunmadığının araştırılması, eğer varsa bunların çalışmalarının yasaklandığı belirtilmiştir (BOA, TFR.I..KV: 19/1810). Eğer bu belgeye kadınlar lehine olacak başka bilgiler kaydedilmemiş ise, sadece bu bilgiye bakarak hükümetin eleştirilme kaygısıyla böyle bir yasaklamaya gitmesinin kadınların çıkarlarının ikinci plana bırakılmış olabileceği şeklinde yorumlanabilir.

Hak arayışı ile ilgili Hereke fabrikasında çalışan kadın işçiler lehine bir istekten bahsetmek gerekli görülmektedir. Fabrikada 10 yıl çalıştıktan sonra vefat eden çalışanların ailelerine maaş bağlanması uygulaması bulunuyor. Ancak evlilik, düğün masrafı, çeyiz gibi çeşitli nedenlerle yaptıkları işte 10 yılı tamamlayan kadına nadiren

³"Bera-yı hakikat-ı fenniyedir ki kadınların teşkilat-ı uzviyyesi erkekler kadar mükemmel ve kavi değildir. Bir erkek günde on saat yahut daha fazla çalışabilir... Hâlbuki kadınların teşkilat-ı uzviyyesi erkekler kadar kavi ve mütehammil olamadığından sekiz on saatlik bir sa'i onların hayat-ı maddiye ve hatta hayat-ı maneviyesinde mühim ve şayan-ı dikkat tesirâtika' eder. Kadının uzviyyetini yavaş yavaş tahrir eder. Yedi, sekiz yüz kadar işçi kadın ve kızlar bugün fabrika sahiplerinin ellerinde esir bulunuyorlar. Zira bu zavallı işçilerin i'lanı Meşrutiyet'ten beri gerek merkez vilayete ve gerek Dersaadet gazetelerine ve Meclis-i Mebusana müracaat eyledikleri halde hukuklarını muhafaza ve müdafaa eden hiçbir kimse bulunmuyor... Bu zavallılar müdafasız kalırsa bunlar nasıl aile teşkil edebilirler. Ve isteseler de bunlardan gelecek insalden ne istifade beklenir? Bunların yetiştirecekleri çocuklar da kendilerinin çektikleri meşakkat ve sefaletin birer timsali mecsimi (?) kuvvetsiz, zayıf birer masum ve bu sebeple de mevcudiyetleri ma'dum demek olacağından ne vatana hizmetleri ve ne de efrad-ı ailesinin ma'şiyetini temine muavenetleri olabilecektir. İşte bu cihetleri düşünen ber vechi muharrer yedi sekiz yüz kadar işçi kadın üç noktadan hukuklarının muhafazasını hükümet-i meşrutamızdan istirham ediyorlar". (Ali Rıza 1326: 2-3).

rastlandığı için kadınların ailelerinin istifade edebilmeleri amacıyla bu sürenin kadınlar için 3 yıl olması istenmiştir (BOA, HH.İ: 109/ 13).

Kadınları Korumaya Yönelik Düşünce ve Düzenlemeler

Cumhuriyet öncesinde sosyal politika bağlamında çalışanları gözetir özelliğe sahip önlemlerin çok sınırlı olduğu politika uzmanlarının genel kanaatidir (Toprak 1988: 229). Osmanlı'da iş süreleriyle ilgili Tanzimat dönemine kadar herhangi düzenleme bulunmuyordu. Çalışma yasaları ekonomik yaşamın tanıdığı gelişmeleri uzaktan izleyebilmişti. Tanzimat ile çalışma şartlarının iyileştirilmesi için birkaç kararname çıkarıldı. Bazı maddeleriyle iş ilişkilerine yön veren fakat işçi-işveren ilişkilerini farklı düzenlenmesi gereken bir ilişki olarak görmeyip kira ilişkisi olarak değerlendiren (Yeşilyurt 2010: 21). "Mecelle"de günlük iş süresi günün doğuşu ve batışı ile sınırlandırılmıştı. Emeğini kiraya veren erkekler için iş ilişkileri düzenlenirken, kadınların hizmetlerini kiralayacakları düşünülmediğinden onları koruyucu kurallara yer verilmemişti (Dulum 2006: 95; Demir 2008: 18). Ancak kimi yasalarda amaçları başka ilişkileri düzenlemek, sorunları çözmek olduğu halde dağınık şekilde dolaylı kurallara rastlanmaktadır. Ayrıca acil sorunlar karşısında bunları çözmeye yönelik doğrudan işçi işveren ilişkileriyle ilgili düzenlemeler de bulunmaktadır. Bunlardan biri 1865 tarihinde Ereğli Kömür Havzası için çıkarılan "Dilâver Paşa Nizamnamesi"dir. Gerçek adı "Ereğli Maden-i Hümayunu İdaresinin Nizamnamesi"dir.1867 yılında uygulanmaya başlanmıştır. Hak korumaktan ziyade üretimi artırmak amaçlanmıştır (Yeşilyurt 2010: 19-20).Sosyal politikalara yönelik ilk emareler bu nizamnamede görülmektedir. Sosyal politika açısından önemli ikinci yasal düzenleme 1869 yılına ait "Maadin Nizamnamesi"dir (Toprak 1984: 229-230). Yeni bir düzenleme getirmemekle beraber İttihat ve Terakki Cemiyeti 18 Ekim 1908 tarihli siyasi programında günlük iş süresini, çocuk ve kadınların çalışma koşullarını düzenleyen bir yasanın çıkarılmasını uygun hatta zorunlu görmüştür. Cemiyet kadınların olağanüstü koşullarda çalıştırılmaları konusuna da değinerek iyileştirmeler yapılması amacıyla yeni düzenlemeler getirilmesini istemiştir. Ancak bu girişimler birer temenni niteliğinde kalmıştır (Gürol 1997: 596).

Amacı grevleri engellemek olan 1908-1909 tarihli "Tatil-i Eşgâl Kanunu" ile kamu hizmeti ifa eden tüm kurumlarda grev yasaklanmış ve sendikalar fesh edilmişti (Karabulut, Özkul, 2017: 576; Toprak, 1981: 6).Buna karşılık 1909 yılında "Cemiyetler Kanunu", sendika ve cemiyet kurma hak-özgürlüğünü tanıyarak sendikal örgütlenmenin önünü açmıştı. 1908'de de İttihat ve Terakki'nin iktidara el koymasıyla grevler sonrası, çalışanların sosyal politikaya yönelik taleplerinde artış gözlenmiştir. Ülkenin çeşitli yerlerinde ortaya çıkan grevlerde ücret artışının yanı sıra sosyal politika kapsamına girecek bazı önlemler dile getirilmiştir (Toprak 1984: 230).

"Tatil-i Eşgâl Kanunu"nda sosyal politikaya yönelik önlemlere yer verilmemiş ise de kanun çıkarılırken mecliste yaşanan hararetli tartışmalar önemlidir. Görüşmeler sırasında Milletvekillerinden Vartkes Efendi konuyu kadınların çalışma şartlarına getirip şunları söylemiştir (Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri 1325: 688; Ökçün, 1996: 30; Oktar 1998: 92-93):

"Bazı yerlerde kadınlar bile çalışıyorlar. Hatta hamile oldukları vakit bile, erkekler gibi on-on iki saat çalışmak mecburiyetinde bulunuyorlar. Çocukları(nı),

evlerini terk ederek mütemadiyen çalışıyorlar. On-on iki yaşında kız çocukları bile gidip çalışıyorlar.”

Milletvekillerinden Halil Bey de “*ameleyi kumpanyaların keyfine bırakmalı mı?*” diye sorarak çocuk ve kadınların himayesine dair kanunlar çıkarılmasını önermiştir (Ökçün, 1996: 30). Tatil-i Eşgâl Kanunu’nu takip eden yıllarda çalışma koşullarında yıpratıcılığın devam etmesinin yanı sıra çalışma yaşamındaki çocuk ve kadınların sayısı da artmıştı. Genç kız ve kadınlar eskiden beri çalıştıkları dokuma sanayinin yanında diğer sanayi dallarında da çalışmaya başlamışlardı. İstanbul Kibrit ve Beykoz Bez fabrikalarında istihdam edilen çocukların oranı tüm çalışanların yarısını oluşturmuş ya da geçmişti. Savaş yıllarında ise erkek iş gücü sorununun ciddi boyutlara ulaşmasıyla kadın işçiler fabrika, atölye, yol inşası ve sokakların temizliği gibi birçok iş alanında çalıştırılmışlardı (Gülmez 1985: 801).

II. Meşrutiyet döneminde sosyal politika alanındaki düzenlemeler Mebusan Meclisi’nde gündeme gelmişse de sonuç çıkmamıştı. Bu gibi gelişmeler Cumhuriyet yıllarına kalmıştı. Ancak bu dönem öncesinde hiç girişim olmamış değildi. Mebusan Meclisi’nde görüşülen fakat kanunlaşmayan teklifler II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı meclisinde Osmanlı topraklarında kadın ve çocuğun çalışma koşulları konusunda duyarlı milletvekillerinin bulunduğu bir kanıttı. 1915 yılı dolaylarında Celal Nuri Osmanlı kadınlarının iyiliği için öneride bulunurken çalışan kadınları da düşünmüştür. Onun kadınlar lehine istekleri şöyleydi: Erkeğin lehine olan karının kocaya boyun eğmesi yasalardan çıkarılmalıydı. Fahişelikle işgal eden ya da bir erkekle nikahsız yaşayan kadın ve işçi kızlar korunmalıydı. Kimi memleketlerde kadının evlilik dışı çocuğu için “*atalık hakkı*” verilmeliydi. Aynı işi yapan kadın ve erkeğe eşit ücret ödenmeliydi (Kılıç 1995: 84).

Sanayi Hayatında Kadınları Korumaya Yönelik Kanun Layihası (1910)

Osmanlı’da Meşrutiyetle beraber kadın hareketinin ikinci evresi başlamıştır. Bu dönemde devlet genel olarak kadınların yanında olup onları himaye ve teşvik edici bir tavırda olmuştur. I. Meşrutiyet döneminde II. Abdülhamid; II. Meşrutiyet döneminde ise İttihat Terakki yönetimi kadın meselesine ayrı bir önem vermiş ve kadınların kamusal hayatla bütünleşmeleri yönünde mühim adımlar atmışlardı. Abdülhamid’in girişimiyle açılan “*Muallime Mektepleri*”nde yetişen kadınlar öğretmen olarak Osmanlı kadınına eğitmek için taşraya gönderilmişlerdi. İttihat ve Terakki yönetimi kadınların iş dünyasıyla bütünleşmesini sağlamakla yetinmemiş, orduda kadınlardan müteşekkil tabur da kurmuştu. Osmanlı Devleti’nin savaş döneminde, devletin de teşvik ve desteğiyle erkeklerden boşalan yerlere kadınlar konulmuştu. Büyük kentlerde imalat sektörüne dayalı ekonomik yapının istihdam kısmının neredeyse yarıya yakını kadınlar tarafından doldurulmuştu (kadem.org.tr)

Bundan dolayı olsa gerek ki Osmanlı’da sosyal politika yazınında kadına yer verilmesi ileri tarihlere kalsa da kız-erkek çocuklar ile kadını gözetken mevzuat 1910 yılında Sivas milletvekili Ömer Şevki Beyin çalışmaları neticesinde meclisin gündemine girmişti. O, 1908 yılındaki grevlerde işçilerin sıkça dile getirdiği istekler doğrultusunda sanayide çalışan kadın ve çocukların korunmasını amaçlayan “*Müessesât-ı Sinaiyede Erkek ve Kız Çocukların ve Kadınların Çalışmaları Hakkında Kanun Layihası*” hazırlamıştı (Toprak 1984: 229-233).

Layiha sanayide çocuk ve kadınların korunması önlemlerini içeriyordu. Belge kapağında “*bilumum müessesat-ı sınaıyyede ve taş ve maden ocaklarında müstahdem erkek ve kız çocuklarıyla kadınların suret-i istihdamı hakkında Sivas Mebusu Doktor Ömer Şevki Bey'in teklif-i kanun layihasıdır*” denilmiştir. Bu layiha büyük ölçüde sanayide kadın ve çocukların çalışmalarını düzenleyen 2 Kasım 1892 tarihli Fransız mevzuatından esinlenerek hazırlanmıştı (Toprak 1984: 229-233). Layiha sosyal politika tarihimizin ilk kapsamlı aynı zamanda koruyucu önlemler paketi kabul edilmektedir. Kız-erkek çocukları ile kadınlar için hazırlanmış olması da ayrı bir öneme sahiptir. 1910 gibi erken bir tarihte kız-erkek çocukları ile kadınları gözeten böyle bir layihanın hazırlanması sosyal devlet olma bakımından da mühim bir gelişmedir. Ayrıca layiha Osmanlı kadınlarının ev ve tarım dışında başka işlerde de çalıştıklarını ispatlamaktadır. Bu düzenleme çocuk ve kadın işçilerin çalışma hayatıyla ilgili ayrıntılı yasal tedbirler getirmişti. Dönemi için oldukça nitelikli hükümlere sahipti: Fabrika, sanayihane, tezgâh ve keser, çivi gibi delici ve kesici alet kullanılan veya kullanılmayan imalathanelerde, yer altı, yer üstü taş ve maden ocaklarında erkek ve kız çocuklar ile kadınların çalışmaları bu kanun hükümlerine tabi olacaktı. Anne, baba ve vasinin idaresinde olan sanayihanelerde aile bireylerinin çalışması kanunun istisnasıydı. Böyle olmakla beraber üretim buhar kazanı ya da motor kullanılarak yapılıyorsa, yapılan iş tehlikeli yahut sağlığa zararlıysa, müfettişler olası zararları önlemek amacıyla gereken tedbiri alma hakkına sahiptiler (Madde: 1). 12 yaşını doldurmamış çocuklar önceki maddede bahsedilen yer ve müesseselerde çalıştırılmamalıydı. 12 yaşını dolduranlar için ise Sıhhiye Müfettişliği veya Belediye doktoru tarafından izin belgesi verilmeliydi. Bu belge ücretsizdi (Madde: 2). Sıhhiye müfettişleri 17 yaşından küçük olup sayılan yerlerde çalışan çocukları muayene ederek yaptıkları işin güçlerinin üzerinde olup olmadığını tetkik edebilirlerdi. Çalışamayacak durumda oldukları tespit edilirse başka bir doktorun raporuyla işten çıkarılacaklardı (Madde: 3). İlkokul eğitimi döneminde olup “*tahsil-i ibtidaî tedris ettirilen*” yetimhane ve sanayi mekteplerinde ilkokul diplomasına sahip olmayan 11 yaşından küçük çocukların günlük 3 saatten fazla san'atla ilgili “*tedrisât-ı amiliyye*” ve el işleri yapmaları yasaktı (Madde: 4). Erkek ve kız çocuklar 17 yaşına kadar günlük 9 saatten fazla çalıştırılmayacaklardı. Bu süre zarfında en az 1 saat bir defalık ya da parçalar halinde istirahatları olacaktı (Madde: 5). Birinci maddedeki üretim yerlerinde 17 yaşından gün almamış erkek ve kızlar ile kadınlar gece çalıştırılmazlardı. Güneşin batmasından 1 saat sonraki ve güneşin doğuşundan önceki 1 saatlik zaman diliminde yapılan işler “*gece çalışması*” kabul edilecekti (Madde: 6). 17 yaşından küçük erkek ve kız çocuklar ile kadınlar 1. maddede belirtilen üretim birimlerinde haftada 6 günden fazla çalışamayacaklardı. Resmî veya örfî olarak kutsal kabul edilen günlerde de çalıştırılmayacaklardı. Tatil günleri yazılı olarak işyerlerine asılacaktı (Madde: 7). Sürekli ateş ile işleyen fabrikalarda çocuklar ile kadınlar haftada 1 gün dinlenme hakkına sahip olmak şartıyla haftanın her günü çalıştırılabilirlerdi (Madde: 8). 17 yaşından küçük olan çocukların anne baba, vasi veya ustalarına belediye daireleri tarafından ücretsiz bir cüzdan verilip, bu cüzdanda çocukların isim ve mahlasları, doğum tarihleri ve yerleri, ikamet yerleri yazılacaktı. Sanayi birimlerinin müdür veya ustaları dahi özel bir defter tutmaya mecbur olup bu bilgileri kaydedeceklerdi (Madde: 9). Bu kanunun tüm hükümleri ve işletmelerin kendilerine mahsus iç yönetmelikleri varsa iş yerine asılacaktı. İşin saat kaçta başlayıp, sonlanacağı ve dinlenme saat ve süreleri de yazılı ilan edilecekti. Her 6 ayda bir defa

işletmede çalışan çocukların dokuzuncu maddede⁴ yazıldığı şekilde isim defterleri düzenlenerek vilayetlerde yerel belediye başkanlıklarına ve İstanbul'da Şehremaneti'ne verilecekti (Madde: 10). Kadınlar ile erkek ve kız çocuklar sağlığa zararlı, maddi ve manevi tehlikeli, kuvvetlerinin üstündeki işlerde çalıştırılmayacaklardı. Hükümet bu gibi işleri ve her işletmede ne gibi işlerin yapılmasının yasak olduğunu özel yönetmelikle tayin edecekti (Madde: 11). Birinci maddede adı geçen iş yerleri temiz, havadar olmalıydı. İçerisinde temiz su ve sağlık şartlarına uygun tuvalet ve tozdan kaçınmak için gerekli araçlar bulunmalıydı. Kısacası çocukların sağlığını koruyacak tedbirler alınmalıydı. (Madde: 12). Birinci maddede sayılan iş yerlerinde çocuk ve kadınlardan birinin iş kazası geçirmesi durumunda, işyerinin en yetkili amiri veya ona vekâlet eden kişi 24 saat içerisinde bu olayı belediye başkanlığı meclisine bildirecekti. Kazaya şahit olan kişilerin isim, şöhret ve ikamet bilgileri kaydedilecek, ayrıca tutanağa işletme doktorunun kazaya dair raporu da eklenecekti. Bunu veren kişiye belediye tarafından ilmühaber verilecekti (Madde: 13). İşyerleri amir ve ustaları genel ahlak ve adabın korunmasına özen göstermek zorundaydılar (Madde: 14). Bu kanuna ve bu konuda hükümet tarafından çıkarılacak olan kanun/nizamname hükümlerine aykırı hareket eden çocuk ve kadın istihdam eden işletmelerin sahip, hazır ve müdürleri hakkında kanunî takibat yapılacak ve 25 kuruştan 75 kuruşa kadar para cezası alınacaktı. Bu para cezası kanuna aykırı harekette bulunan işçilerin sayısına eşit olacak yani her işçi için ayrı hesaplanacaktı. Suçun tekrarı halinde ise 80 kuruştan 500 kuruşa kadar para cezası alınacaktı (Madde: 24) (Toprak 1984: 235-240).

Kararlaştırılan bu maddelere bakıldığında, layiha, her üretim merkezinde kadınların haftanın en az 1 günü ücretli olarak izinli sayılması, hamilelik durumunda gerek doğum öncesi gerekse doğum sonrası emzirme dönemi için kurallar koymaması bakımından eksiklikleri olmasına rağmen 1910 yılı Osmanlısı için önemli hükümler içermiştir. Kanun kabul edilip uygulamaya konsaydı çocuk ve kadın işçiler için önemli bir koruma sağlanabilirdi. Düzenleme ile çocuk ve kadınların çalışma süreleri 9 saatle sınırlanmış, bazı üretim yerlerinde kız-erkek çocuk ve kadınların gece çalışmaları, 17 yaşından küçük kız-erkek çocukları ile tüm kadınların bazı üretim birimlerinde haftada 6 günden fazla çalıştırılması yasaklanmış, erkek ve kız çocukları ile kadınların sağlığa zararlı, maddi ya da manevi tehlike içeren, takatlerinin üstündeki işlerde istihdam edilmelerine izin verilmemiştir.

Meclis-i Mebusan'da görüşülen bu öneriler üretim ve çalışma özgürlüğüne zarar vereceği gerekçesiyle hayata geçirilmemiş, kadınların çalışma şartlarının düzenlenmesiyle ilgili tedbirler alınmamıştır. Bu gibi sosyal politika alanındaki gelişmeler Cumhuriyet döneminde mümkün olmuştur. Kanunun tartışıldığı dönemde "Sa'y ve Amel Gazetesi"nde Osman Macid'in çocuk işçilerle ilgili yayınlanan yazısı kadın ve çocuk işçiliği konusunun kamuoyunda yer edindiğini göstermesi bakımından önemlidir. Macid, Osmanlı'da çocuk işçi bulunmasının halkın fakirliğinden ileri geldiğini belirtip, Avrupa'da çocukların çalışmalarına yönelik yapılan yasal düzenlemelerden örnekler vermiş, bu alana yönelik kısıtlayıcı kanunlar çıkarılmasının gerekliliğinden bahsetmiştir. Çocukların eğitim ve fiziksel gelişimleri açısından istirahat, oyun vs. ile

⁴ Kanun teklifinde 7. maddede belirtilen şekilde denmektedir. Ancak 7. madde farklı bir hüküm içermekte olup, muhtemelen 9. madde yerine sehven 7 yazılmıştır. (Yıldırım 2011: 553).

geçirmeleri gereken çocukluk çağlarını fabrikalarda veya diğer üretim birimlerinde çalışmakla geçirmeleri ülke ve milletin geleceği için zararlıydı. Çeşitli Avrupa ülkelerinde çocuk işçiliğinin yasaklanma ve kısıtlanmasına yönelik yasal düzenlemeleri içeren Macid'in ayrıntılı yazısı bu alanda Avrupa'daki gelişme ve hukukî düzenlemelerin tarihlerini de yansıtmaktaydı (Yıldırım 2011: 555-556).

Batı ülkelerinde tedrici şekilde kadın çalışanları koruyucu önlemler alınmışken Osmanlı Devleti'nde mümkün olmamıştır. Ancak Osmanlı'da tüm ücretliler itibariyle neredeyse hiç sosyal politika önleminin olmadığı bir toplumda salt kadınları koruyacak önlemlerin alınmaması da şaşırtıcı değildir. Hatta Osmanlı dönemindeki kadın işçilerin çalışma koşulları Cumhuriyet'in bilhassa ilk dönemlerinde de benzer şartlarda devam etmiştir (Makal 2010: 21).

Yukarıdaki layiha dışında 4 Ekim 1922 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti bünyesinde oluşturulan "*Sanayi Komisyonu*"nda sanayi işletmelerinde çalışan erkek, kız çocukları ve kadınların çalışma süreleri ve şartları, işçilerin sağlıkları -iş kazaları ve meslek hastalıklarına karşı- korunmaları, emeklilik şartları, işçi borsaları, hafta tatili gibi konularda düzenlemeler yapılması öngörülmüştü. Sanayi Komisyonu, Osmanlı işçilerinin haklarına yönelik düzenlemeler yapabilmek için işçi kanunlarını incelemiş ve *Uluslararası Mesai Heyeti Daimi İdaresi* ile her zaman ilişkide bulunmuştu. Uluslararası kongreler için Osmanlı'da da bir adım atılmış ve müdürlük oluşturulmuştu. Ancak kurumun oluşturulduğu tarihten bir sene sonra devletin resmî olarak sona ermesi nedeniyle bu uygulama iyi niyetli bir teşebbüsten öteye geçememişti (BOA, MV: 224/151; Yıldırım 2011: 547-548).

Türkiye İktisat Kongresi'nde Kadın Sorunları (1923)

Kadınların çalışma hayatlarının iyileştirilmesine yönelik çalışmalar Cumhuriyet'in ilanı öncesinde toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde de görüşülmüştü. Kadınların kongreye katılımı önemliydi. Çünkü Türk kadını artık ülkenin tüm yaşamında görev yükleniyor ve fabrikalarda da üretici olarak rol alıyordu (Talas 1992: 93). Cumhuriyet döneminde kadın hareketine karşı devlet kadınları himaye etme ve onlardan yararlanma şeklinde bir tutum sergilemiştir. Cumhuriyeti kuran elitlerin temel gayesi muasır medeniyetle bütünleşmektir. Bunun için ise kadınların desteğine ihtiyaç duymuşlardı (kadem.org.tr).

Bu doğrultuda İzmir İktisat Kongresi'ne kadın işçi temsilcisi de katılmıştı. Kongrede işçi bir kadın işçilerin meşru hakları için Türk kamuoyuna seslenmişti. Bu haklar çerçevesinde kadınların maden ocağında çalıştırılmalarının yasaklanması istenmişti (Talas 1992: 93). Kadın ameleler adına Hayriye, Elif, Emine, Şefika, Münire ve Nigar Hanımlar ise kongreye bir önerge sunarak kadın işçilere doğum öncesi ve sonrasında 8 hafta ve ayda 3 gün izin verilmesi yolunda yasa çıkarılmasını teklif etmişlerdi. Bu süre içinde de ücretlerinin ödenmesi önerilmişti (Demir 2008: 19).

Bu istekler çok sonraları gerçekleştirilecek nitelikte olsa da hem ulusal hem de uluslararası alanda ileri bir düşüncenin ürünü olması bakımından mühimdi (Talas 1992: 93). Bunlar 1930'da Umumi Hıfzısıhha Kanunu'na yansımıştı (Demir 2008: 19).

İşçi kadınlar temsilcisi Rukiye Hanım'ın kongrenin kapanış konuşmasındaki sözleri şöyleydi (Ökçün 1997: 272).

“Kardeşler! Millî inkılâbımız memleketimizde mevcut bütün müstahsillerin murahhaslarından mürekkep bu muazzam Kongrenin toplanmasını mümkün kılmıştır. Bugünlere erişirken biz kadın işçilerini de fevk’alâde bir sahada görüyoruz. Bizleri bu kongreye davet eden Büyük Millet Meclisi ve erkânına ve bilhassa Reisimiz Gazi Mustafa Kemâl Paşa hazretlerine biz kadınlar, samimî teşekkürlerimizi takdim ederiz. Türkiye’de “memleket işlerine” kadınların da iştirak etmesi ilk defa vuku buluyor. Bu şeref bize müyesser olması kalplerimizi refah ve gurur hisleriyle doldurdu. Kongre iktisadımızın temelini teşkil eden işçi sınıfının meşru haklarını tanıdı. Bu netice kadın işçileri namına sâyan-ı şükrandır. Diğer guruplarında aynı sadakatle iktisadî kurtuluşumuza çalışacaklarına emin bulunuyoruz. Yaşasın Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun Hükûmeti, yaşasın Türk işçi ve köylüleri, yaşasın çalışkan Türk işçi kadınlığı!”

1924 yılında da işçilerin haftada bir gün dinlenmesini öngören “Hafta Tatili Yasası” çıkartılmıştır (Talas 1992: 87).

Genel Sağlık Yasası (Umumi Hıfzısıhha Kanunu)1930

Çalışma yaşamında kadın ve çocukların çalışma koşullarını düzenleyen, kız-erkek çocuk ve kadın işçilerin korunmalarına yönelik ilk sosyal politika tedbirleri 24 Nisan 1930 tarihinde “Umumi Hıfzısıhha Kanunu” ile dolaylı yoldan olmuştur. Başta çocuk ve kadınlar olmak üzere tüm işçilerin sağlığını ve hayatını korumayı devletin en önemli görevi gören kanunun gerekçesinde bu alandaki hukuki boşluk açıklanmıştı (Yeşilyurt, 2010: 25-26):

“...Bizde maalesef şimdiye kadar işçinin sıhhati ve hayatı daima ve her yerde ihmal edilmiş ve bunlar kadın, çocuk hatta cahil bir sürü sai erbabının hayatı ve sıhhati bahasına üç kuruş kazanç peşinde koşan birtakım adamların elinde birer esir gibi istihdam edilmişlerdir. Memleketimizin sanayi hayatında buna dair her gün birçok misaller bulunabilir”.

Kanun, kadın ve çocukların çalışma şartlarını düzenleyip, 12 yaş altında çocukların her türlü işte, 12-16 yaş arasındakilerin ise gece çalışmalarını yasaklamıştı. Günde en fazla 8 saat çalışabileceklerdi. Bar, bare, dans salonları, kahve, gazino ve hamamlarda 18 yaşından küçükler çalışamayacaklardı. Kanunun 155. maddesi kadın işçiler için hamilelik ve doğumla ilgili özel koruyucu hükümler getirmişti. Gebe kadınlar kendisinin ve doğacak çocuğunun sağlığı için bir tehlike oluşturmayacağı doktor tarafından yazıyla onaylanmadıkça doğum öncesi ve sonrası 3'er hafta fabrika, imalathane, genel ve özel kurumlarda çalışmayacaklardı. Cahit Talas'a göre doktor raporunun gerekliliği yerinde bir karar değildi. Hamile kadınlar doğumdan önce 3 ay içinde kendilerinin ve çocuklarının sağlığına zarar verebilecek ağır, tehlikeli işlerde çalıştırılmayacaklardı. Doğumu izleyen en az 3 hafta dinlenmeden sonra işe başlayacaklardı. İş başı sonrasındaki 6 aylık çalışma süresi içinde 30'ar dakikalık iki emzirme izni verilecekti. Ne var ki bu kanun uygulanmayıp kâğıt üzerinde kalmıştı (Yeşilyurt, 2010: 25-26; Toprak 1984: 234; Talas 1992: 88). Bu hükümler çalışan kadınları son derece yetersiz koşullar altında çalışmaya zorlamıştı. Çünkü Uluslararası Çalışma Örgütü'nün kabul ettiği çeşitli sözleşme ve öneri belgelerinde öngörülen dinlenme süreleri 6'şar haftaydı. Yasanın bir de bir konuda boşluğu vardı: Ücret konusu. 3'er haftalık dinlenme süresince ücretlerin ödeneceğine dair 1930 yasında herhangi bir düzenleme yoktu. Bu kanun, 1936 yılındaki “İş Kanunu”nun 25. maddesi

ile bir nebze iyileştirilebilmişti (Toprak 1984: 234; Talas 1992: 88). Söz konusu madde sağlık gerekçesiyle doğumdan önceki ve sonraki dinlenme sürelerinin 6'şar haftadan 12 haftaya çıkarılabileceğini saptamıştı. Bu dinlenmenin sonrasında işçi kadına günlük ücretin yarısı verilecekti. Ancak bunun için iş yerinde 6 aydan beri 3 ay fiilen çalışmış olma şartı vardı (Talas 1992: 88).

İş Yasaları (1936-1971): “Eşit Değerdeki İş İçin Ücret Eşitliği”

Osmanlı İmparatorluğu'ndakine benzer biçimde Erken Cumhuriyet döneminde de cinsiyete odaklı ücret farklılıkları bu konudaki uluslararası eğilimlere uygun ve kadınlar aleyhine ciddi açıklık vardır. Kadın işçilerin çalışma süreleri uzun, işçi sağlığı, iş güvenliği açısından çalışma koşulları kötüdür. Kadın işçilerin korunması bakımından önem taşıyan bir sosyal koruma önlemi olarak kreş ve yuva olanakları ise bazı devlet teşekkülleri hariç, yok denecek kadar azdır. Osmanlı döneminde kadın işçileri koruyucu neredeyse hiç bir sosyal politika önlemi yoktu. Erken Cumhuriyet döneminde de kadınların çalışma koşulları Osmanlı dönemiyle aynı sayılır. Ancak mevzuata tedrici biçimde kadın işçileri koruyucu hükümler konulmaya başlanmıştır. Bunların en geniş ve sistematik olanı 1936 tarihli İş Kanunu idi (Makal 2010: 36).

Türkiye'de İkinci İş Yasası'nın 26. maddesi dünyada da önemle üzerinde durulan bir ilkeye açıklık getirmiştir: Eşit işe eşit ücret ilkesi. Bu konu birçok ülkede cinsiyet ayrımı yapılarak aynı verimle aynı işi gördükleri halde kadın işçilere daha az ücret ödenmesi nedeniyle bahis konusu olmuştur. Örneğin 1919'da “*Uluslararası Çalışma Örgütü*”nün anayasasında aynı işe farklı ücret ödenmesi konusu görüşülmüş ve eşit işe eşit ücret ilkesi bu anayasanın önsözünde ve birçok ülkenin anayasasında yer almıştır. Söz konusu 26. maddede “*bir iş yerinde aynı nitelikte işlerde ve eşit verimle çalışan kadın ve erkek işçilere sadece cinsiyet ayrılığı nedeni ile farklı ücret ödenemez*” denilmiştir (Talas 1992: 112). Ancak iş istatistiklerinden bu konuda bilgi edinmek mümkün olmamakla beraber döneme ilişkin başka çalışma ve kaynaklar cinsiyete dayalı ücret farklılığının devam ettiğini göstermektedir (Makal, 2001: 121).

Ayrıca İkinci Dünya Savaşı yıllarının koşulları bu önlemlerin uygulanmasını güçleştirmiştir. 1940 yılında çıkarılan “*Milli Korunma Kanunu*”ndaki düzenleme ve uygulamalar da kadınları koruyan hükümler büyük oranda askıya almıştır. Özellikle çalışma yaşı, çalışma süresi, işçi sağlığı ve iş güvenliği açılarından bakıldığında kadın işçilerin koşullarının kötüleştiği görülür. Kadınların içinde olduğu olumsuz çalışma ve yaşam koşulları devletin resmi raporlarında da kendisine yer bulmasına rağmen bazı nedenlerle gereken adımlar atılamamıştır. Bunun nedenlerinden biri iş denetimlerinin yapılamamasıdır. Bu durum var olan koruyucu hükümlerin uygulanmasını engellemiştir. İş Kanunu uyarınca çıkartılması gereken tüzük ve yönetmeliklerin gecikmesi de koruyucu yeni önlemler alınmasını olanaksız kılmıştır. Bu koşullar altında erken Cumhuriyet dönemi bir taraftan kadın işçi istihdamının artıp çeşitlendiği, diğer taraftan ise kadın işçilerin büyük bölümü tarafından yaşam ve çalışma koşullarına tepki gösterilen bir dönemdir (Makal 2010: 36).

Motivasyon Çalışmaları

Tarihi kesin olmamakla birlikte 1843 yılında kurulduğu belirtilen “*Hereke Fabrikası*” üzerine doktora tezi hazırlayan A. Buluş işgücünün ödüllendirilmesiyle ilgili

uygulamalara yer verdiği başlıkta memur ve amelenin şevk ve gayretlerini artırmaya yönelik ücret, imtiyaz nişanı gibi araçlara ilişkin bulguları paylaşmıştır. A. Buluş'un bu başlık altında yer vermediği avans, vefat eden ve iş kazası geçirerek yaralanan personelin yakınlarına maaş bağlanması, aynı yardımlar, yaralanan işçilerin tedavileri, işgücünün vergi muafiyeti, askerlikten muafiyet, "Amele Tekaüd Sandığı" uygulaması, görevlendirmelere ilişkin yol ücretlerinin ödenmesi, tayin yardımları, giyecek yardımları, tedavi gibi uygulamalar da çalışanların şevk ve gayretlerini artırmaya yönelik araçlar olarak değerlendirilmiştir (Baysal 2017: 347-348). Osmanlı'daki bu uygulamanın Sanayi Devrimi'yle beraber teknik işgücü ve yönetim kademesinde çoğunlukla yabancıların görülmesiyle ilgili olduğu düşünülmektedir. Osmanlı'da kadın çalışanların motivasyonunun incelendiği bu araştırma, kadınların istihdam edildiği yabancı sermaye ile kurulan "İstanbul Telefon Şirketi", "Osmanlı Bankası" ve "Birinci Orduyu Hümayun"a bağlı "Kadın Birinci İşçi Taburu" üzerinden gerçekleştirilmiştir. "Kadın Birinci İşçi Taburu"nun araştırmaya dâhil edilmesi yabancı sermayeli iki şirketin yönetim kademesinin yabancılardan oluşmasıyla ilişkilidir. Batılı yönetim anlayışının taşınmış olabileceği ihtimaliyle Osmanlı ordusuna bağlı bir birimin uygulamaları çerçevesinde çalışma zenginleştirilmek istenmiştir. Araştırmaya göre o dönemlerde ekonomik araçların etkili kullanılması; ücretin dönemin koşullarına göre iyi olması, ödemelerin düzenli yapılması, stajyer memurluk döneminde eğitim aşamasında ücret ödenmesi, nöbet ücretlerinin günlük ücretin iki katı olması önemli motivasyon araçlarıydı. Parasal değer içeren ödüllerden ikramiye hem "Kadın Birinci İşçi Taburu" hem de "Osmanlı Bankası"nda görülmekteydi. "Kadın Birinci İşçi Taburu"nda statüye işaret eden rütbe, kıyafet ve asaların yanı sıra tedavi için bir hastanede iki koğuşun ayrılması dönem bazında bakıldığında önemli bir statü göstergesi olarak ele alınabilecek nitelikte olduğu şeklinde değerlendirilmiştir (Baysal 2017: 347-348 ve 352-354).

19. yüzyılda tütün alanında da ücretler artırılarak, kadınlar bu alana çekilmeye çalışılmıştır. Hatta tekstil imalat sektöründeki fabrikalar da tütün fabrikalarında yapılan artışa karşı bazı bölgelerde işçi kadınları muhafaza etmek için fiyat artırmak zorunda kalmışlardır. (Yılmaz 2019: 124).

Söz konusu çalışma böyle bir uygulama olduğunu ileri sürüyor ise de bundan sınırlı sayıda kişinin istifade edebildiği düşüncesinden hareketle, bu başlığa kadar da bahsedildiği üzere, Osmanlı'da hatta erken Cumhuriyet döneminde kadınların çalışma koşullarının iyi olmadığı bir kez daha söylenebilir.

Sonuç

Osmanlı'nın her döneminde kadınlar üretici, tüccar, zanaatkâr olarak ekonomik hayatın içindeydiler. Ancak kadının çalışma hayatına katılımına dair bilgi edinebileceğimiz kaynaklar kadınların ekonomik ve sosyal durumu hakkında genel yapıyı yansıtacak şekilde bütüncül bilgi sunmamaktadır. Sanayi ve iktisadî hayatın gelişmemiş olması erkeklerin bile bu alanda tam olarak var olamamalarına neden olmuştur.

Çalışma hayatında kadın hareketine devletin verdiği tepki önemlidir. Siyasi, kültürel, sosyal, ekonomik yaşamda merkezde bulunan devlet kadın hareketine kayıtsız kalmamıştır. Batı'da gerçekleşen ekonomik alandaki gelişmelere paralel olarak artık Osmanlı kadını da kamusal alana açılmıştır. Devlet başlangıçta bu konuda onlara

sınırlamalar hatta yasaklamalar getirecek fermanlar yayınlarken ilerleyen süreçte devleti içinde bulunduğu çöküşten kurtarmak amacıyla üretilen reçetelerden biri olması bakımından kadınların eğitimi konusuna eğilmiştir. II. Abdülhamit ve İttihat ve Terakki yönetimi dönemlerinde bu alanda önemli çaba gösterilmiştir. Ancak buradaki amaç başlangıçta kadınları eğitecek kadın öğretmen yetiştirmek, ebelik gibi kadınların birincil ihtiyaçlarını giderecek alanlara hizmet etmek olmuştur. Ayrıca kadınlar ekonomiye katkı sağlayacak el sanatlarında da eğitilmek istenmiştir. Bu konuda hararetle tartışmalar olmakla beraber birbirinden farklı düşüncelere sahip aydınların üzerinde durduğu temel nokta kadınların geleneksel konumlarının ve kadınlara ilgili geleneksel değerlerin modern toplumun ihtiyaçlarına cevap veremeyeceğiydi. Bu doğrultuda kadınların da meslekleşmesi üzerinde durulmuştur. Sanayi alanında genellikle Gayrimüslim kadınlar yer almaktaydı. Müslüman kadınlarınki özellikle ailelerin ahlaki bazı çekinceleri ile biraz daha geç olmuştur. Sonraki süreçte ise savaşın oluşturduğu maddi-manevi ortam kadınların kamusal alanlar da dâhil erkeklerin yaptıkları pek çok işe girmelerine yol açmıştır. Devlet kadınları çalışma hayatına teşvik etme yönünde bir reaksiyon göstermiştir. Gelişen modern sosyal hayatta kadın emeği şart hale gelmiştir. Bir yandan kadınların sosyal yaşamda yer aldığı modern bir toplum kurgulanırken diğer yandan kadınların desteği alınmak istenmiştir. Savaş sonrasında kadınların kamusal alanlardan çıkartılıp buralara eskisi gibi erkeklerin yerleştirilmesi ise devletin kadınlardan faydalandığını göstermektedir. Özellikle savaş sonrası Cumhuriyet döneminde kadınların hem kendi hayatlarını idame edecek bir yol olması bakımından meslekleşme üzerinde durulurken ülkenin çıkarları da göz önünde bulundurulmuştur. Tabii bu şekilde yeni rejime kadınların da taraftar olacağı düşünülmesi olmalıdır.

Osmanlı'da kadınlar sağlık şartlarına uygun olmayan, rahatsız edici ortamlarda çalıştırılmışlardı. Çalışma süreleri aleyhlerineydi. Üstelik yaptıkları işin karşılığı da tam olarak verilmemişti. Hâlbuki kendileriyle aynı işi yapan erkeklere neredeyse iki katı ücret ödeniyordu. Çalışma hayatında karşılaştıkları sıkıntılar, yaşadıkları zorluklar, düşük ücret verilmesi, toplumsal ve ahlaki olumsuz tutum ve çeşitli saldırılara maruz kalmaları, iş alanlarından dışlanmaları, daha nitelikli mesleklere girmelerinin engellenmesi "*çalışma hayatında bir kadın hareketi*" ortaya çıkarmıştı. Ancak kadınlar hak mücadelesinde de kimi zaman "*haksız*" duruma düşürülmüşlerdi.

Sağlık bakımından son derece kötü çalışma koşullarına ve düşük ücretlere rağmen kadınların üretim alanına katılmaları ekonomik bağımsızlık elde etmeleri ve sosyalleşmelerinde, yaşama dair yeni düşüncelerin ortaya çıkmasında, ataerkil düzenin biraz daha esnemesinde önemli rol oynamıştır.

Kadınların çalışma şartları kendilerinin de içinde bulunduğu örgütlenmeleri ortaya çıkarmıştı. Kadınlar grevlere aktif katılmanın yanı sıra grev komitelerinde yer almışlardı. Gerek çalışma süreleri gerekse ücretleri ve fabrikaların makineleşmeleri gibi konularda hak arayışına girmişlerdi. Ayrıca yeni teknolojilere karşı direnç göstermişler, makine kırıcılığında bulunmuşlar, şikâyet ve istekleri konusunda dilekçe sunmuşlardı. Dönemin bazı gazete ve dergileri de kadınların çalışma hayatları konusunda duyarlı davranıp kadınların çalışma hakkı, çalışma gerekliliği, çalışmalarının faydaları yönünde sayfalarında yazılara yer vermişlerdi. Bu noktada Güçlü ve Yüce'nin Sabiha Sertel hakkında verdikleri bir bilgi önemlidir. Sabiha Sertel kadınların meslekleşmesi konusunu sosyalizm ve demokrasi hareketleri bakımından değerlendirmiştir. Kadınların

sosyal hayata katılmalarına ve geçimlerini temin için çalışmalarına fırsat verilirse kadınlar özgür vatandaş hüviyetine sahip olarak sosyalist sistemin koyduğu haklar gereğince çalışma saatleri ve ücrette cinsiyet ayrımcılığı olmaksızın erkeklerle eşit muamele isteyebileceklerdir.

Osmanlı Devleti'nde çalışma şartlarının iyileştirilmesi için Tanzimat döneminde birkaç kararname çıkartılmıştı. Yeni düzenleme getirmemekle birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti kadınların olağanüstü koşullarda çalıştırılmaları konusunu ele almıştı. 1908 yılındaki siyasi programında çocuk ve kadınların çalışma koşullarını düzenleyen bir yasa çıkarılmasını zorunlu görmüş, iyileştirme yapılması amacıyla yeni düzenlemeler getirilmesini istemiştir. Ancak bu gibi girişimler temenniden öteye geçememiştir. Türkiye tarihinde sosyal politika yazınında kadına yer verilmesi oldukça ileri tarihlerde olmuştur. Bununla beraber bir milletvekili tarafından 1908 yılı grevlerinde işçiler tarafından sıkça dile getirilen istekler doğrultusunda sanayide çalışan kadın ve çocukların korunmasına yönelik layiha hazırlanmıştır. Ne var ki bu layiha da uygulamaya konulamamıştır. Layihanın hamilelik, doğum öncesi ve sonrası emzirme dönemiyle ilgili kurallar koymaması bakımından eksiklikleri bulunmakla beraber dönemi için önemli hükümler içermiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası *BEO*, 953/71402, (09.12.1314).

BEO, Dosya No: 3630, Gömlek No: 272209, 17-08-1327 (3 Eylül 1909).

BEO., 3630/272209, 17.08.1327 (3 Eylül 1909).

Dâhiliye Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik, *DH. MB. HPS. M.*, Dosya No: 14, Gömlek No: 51, 18.08.1332 (12 Temmuz 1914).

Dâhiliye Mektûbi *DH. MKT.*, Dosya No: 2622, Gömlek No: 8, 08.09.1326 (4 Ekim 1908).

Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı *DH. İD*, Dosya No: 107, Gömlek No: 17, 20. 02. 1329 (20 Şubat 1911).

DH. İD, 107/17, 20. 02. 1329 (20 Şubat 1911).

DH. SYS., 53/3, 10.11.1328 (13 Kasım 1910).

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi *HR. MKT.*, Dosya No: 36, Gömlek No: 49, 28.10.1266 (6 Eylül 1850).

Hariciye Nezareti Tercüme Odası *HR.TO.*, Dosya No: 207, Gömlek No: 58, (10.11.1887).

Hazine-i Hassa İradeler, *HH.İ.*, Dosya No:109, Gömlek No: 13, 24.04.1315 (22 Eylül 1897).

Meclis-i Vükela *MV.*, Dosya No: 224, Gömlek No: 151, 27.02.1341 (19 Ekim 1922).

Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı *TFR.I..KV.*, Dosya No: 18, Gömlek No: 1736, 06.03.1321, (2 Haziran 1903).

TFR.I..KV., 19/1810, 06.03.1321, (2 Haziran 1903).

Zabtiye Nezareti, *ZB.* 953/71402, 09.12.1314 (11 Mayıs 1897) .

ZB. 473/95, 18.12.1322 (23 Şubat 1905).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 205-27-19, (14.04.1967).

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, Devre: I, C. 3, 13 Mayıs 1325.

2. Süreli Yayınlar

Vecdi, M. Ferid. "Müslüman Kadını".*Sırat-i Müstakim*, 1/ 16, (16 Zilkade 1326/10 Aralık 1908).

"Bilecik'te Ta'til-i Eşgal", *Tanin*, 2/ 688, (19 Temmuz 1326).

3. Telif Eserler

Altınbaş, Nihan. 2014. "Marriage and Divorce in the Late Ottoman Empire: Social Upheaval, Women's Rights, and the Need for New Family Law", *Journal of Family History* 39/2: 1-12.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın. 2015. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Baysal, Hatice. 2017. "Osmanlı'da Kadın Memureler İçin Motivasyon Uygulamaları: Bank-ı Osmani-i Şahane, Dersaadet Telefon Anonim Şirketi Osmaniyesi ve Kadın Birinci İşçi Taburu Üzerine Bir İnceleme", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29/4: 333-366.

Bulut, Faik. 1999. *İttihat ve Terakki'de Milliyetçilik Din ve Kadın Tartışmaları*. (Birinci Baskı). Cilt: 1, İstanbul: Su Yayınları.

Çakır Serpil. 2011. *Osmanlı'da Kadın Hareketi* (Üçüncü Baskı), (İstanbul: Metis Yayınları).

Çınar, Tuba. 2018. "Osmanlı Toplumunda Evliliğin Sona Erdirilmesi (1839-1922)", Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.

Çoşkun, Ali. 2011. *Sosyal Değişme, Kadın ve Din*, İstanbul: Rağbet Yayınları.

Demir, Fevzi. 2008. "Tarihsel Süreç İçinde Kadın Hakları ve Kadının Çalışma Hayatı İçindeki Yeri", *TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 21/4: 24-45.

Dulum, Sibel. 2006. "Osmanlı Devleti'nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı (1839-1918)", Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.

- Güçlü, Aslıhan-Yüce, Yasemin. 2021. "Osmanlı Kadın Yazarların Kaleminden Kadının Çalışması: Söylemler, Talepler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Kadın ve Aile Araştırmaları Dergisi*, 1/2, s. 133-159.
- Gök, Aynur-Kodaman, Timuçin. 2022. "Sovyetler Birliği'nde Kadın Hakları Ve Cinsiyet Eşitliği", *RUSAD*, 7: 19-52.
- Gülmez, Mesut. 1985. "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 3, İstanbul: İletişim Yayınları: 803-838.
- Gürol, Mehmet Ali. 1997. "Osmanlı Devleti'nde XIX. Yüzyılda Çalışma Yaşamı ve Girişimcilikte Kadın", *Osmanlı Ansiklopedisi "İktisat"*, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: 593-599.
- Güzel, Şehmus. 1985. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 3-4, İstanbul: İletişim Yayınları: 858-864.
- Hadar, Gila. 2009. "Selanik'te Yahudi Tütün İşçileri: Toplumsal ve Etnik Mücadele Bağlamında Cinsiyet ve Aile", *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları*, ed. AmilaButurovic-İrvin Cemil Schick, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Karabulut, Umut, Özkul, Ö. Faruk. 2017. "II. Meşrutiyet'in ilanından Tatil-i Eşgal Kanunu'na (1909) Osmanlı Payitahtında İşçi Hareketleri", *Belgi* 14/II: 568-579.
- Kessler, Gerhard. "Türk İş İstatistikleri", Çev. Orhan Tuna, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/8760>.
- Khalapyan, H., 2010. "Kendine Ait Bir Feminizm: Zabel Yesayan'ın Hayatı ve Faaliyetleri", *Bir Adalet Feryadı Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933*. (İkinci Baskı), çev. Maral Aktokmakyan, İstanbul: Aras Yayınları.
- Khoury, Dina Rizk. 2000. "Terlikler Kapıda mı, Kapalı Kapılar Ardında mı: Ev İçinde ve Kamusal Mekânda Musullu Kadınlar", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kılıç, Hüseyin. 1995. *Kadın Sorunsalının Osmanlıcası*, Ankara: Prospero Yayınları.
- Koç Yıldırım. 2013. "II. Abdülhamit, İttihat ve Terakki ve Osmanlı İşçi Sınıfı", *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 233: 1-5.
- Makal, Ahmet. 2001. "Türkiye'de 1950-1965 Döneminde Kadın Emeğine İlişkin Gelişmeler", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56/2: 117-156.
- Makal, Ahmet. 2010. "Türkiye'de Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Kadın Emeği", *Çalışma ve Toplum* 2: 13-39.
- Makal, Ahmet; Erdoğan, Sayhan ve Çelik, Aziz. 2018. *Çalışma İlişkileri Tarihi*, ed. Ahmet Makal, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Oktar, Tiğince. 1998. *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı*, İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.
- Ortaylı, İlber. *Türk Osmanlı Aile Yapısı, Perşembe Konferansları*.

- Ökçün, A. Gündüz. 1996. *Ta'til-i Eşgal Kanunu 1909*, C.1, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu.
- Ökçün, A. Gündüz. 1997. *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü 1914-1922*. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları.
- Ökçün, A. Gündüz. 1997. *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir*, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları.
- Özbek, Cumali. 2018. "Osmanlı Devleti Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu ve İşçilerin Kitle Örgütlenmelerinde Modernizm Etkisinin Analizi", *Social Sciences Studies Journal* 4/13: 218-221.
- Quataert, Donald. 2011. *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (3. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sancar, Serpil. 2013. *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*, (İkinci Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Talas, Cahit. 1992. *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Toprak, Zafer, 1987. "İstanbul'da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar 1914-1933", *Tarih ve Toplum*, 39: 31-40.
- Toprak, Zafer. 1981. "1909 Tatil-i Eşgâl Kanunu Üzerine", *Toplum ve Bilim* 13: 141-156.
- Toprak, Zafer. 1984. "Sosyal Politika Tarihimizin İlk Önlemler Paketi: Müessesat-ı Sinaiyye'de Çocukların ve Kadınların Çalıştırılması (1910). *Toplum ve Bilim*, 27: 229-237.
- Toprak, Zafer. 1988. "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti: Kadın Askerler ve Milli Aile", *Tarih ve Toplum* 9/51: 34-38.
- Vatter, Sherry. 2011. Şam'ın Militan Tektstil İşçileri: Ücretli Zanaatkârlar ve Osmanlı İşçi Hareketi (1850-1914), *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler (1839-1950)*, Derleyenler: Donald Quataert-Erik Jan Zürcher, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yeşilyurt, Dilek. 2010. "1909 Tatil-i Eşgal Kanunu ve Uygulamalar", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Yıldırım Kadir. 2011. "Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922)", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Yılmaz, Sezen. 2019. "Birinci Dünya Savaşı Dönemi'nde Kadınların Ücretli Çalışma Hayatına Katılımı: Osmanlı İmparatorluğu İle Avrupa Ülkelerinin Karşılaştırılması", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.